

TANULMÁNYOK

Ádám Attila L.¹

Ki volt valójában az ószövetségi Sisák fáraó?

„Még a kerek aranypajzsokat is elvitte [Sisák], amelyeket Salamon csináltatott.”
(2Krón 12,9)

Bevezetés

A héber Bibliában gyakran olvashatunk történeti eseményekről, az egyiptomi tartózkodástól (Kr. e. feltehetően 1600–1200) a bírák korán át az egyesített királyság (Kr. e. 1030–930, Saul, Dávid és Salamon kora) és a kettéosztott királyság (Júda és Izrael) koráig (Kr. e. 930 után). A Hettita Birodalom, Asszíria és Babilónia uralkodói mellett elsősorban az egyiptomi fáraók tűnnek fel, gyakran név nélkül vagy az egyiptomi forrásokhoz képest más néven az Ószövetség könyveiben.² Ebben közrejátszott az is, hogy a Sínai-félsziget felől a levantei és a filiszteus partvidék, valamint a kereskedelmi útvonalak ellenőrzése és ezáltal a

¹ Dr. ÁDÁM Attila L. (Gyula, 1958) okl. mezőgazdasági mérnök, növénypatológus, a biológiai tudomány kandidátusa (PhD), tudományos főmunkatárs. Vallástörténeti, illetve bibliatudományi tanulmányai az utóbbi tíz évben Magyarországon (*Unitárius Élet, Budapest, PoLíSz* folyóirat, Kráter Kiadó) és könyvfejezetként a *Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok* c. kötetben jelentek meg. Elérhetősége: adamattla58@gmail.com.

² David ROHL, *A Test of Time: The Bible – from Myth to History* (London: Century, 1995), 21–56. AEÁ-beli kiadás: *Pharaohs and Kings: A Biblical Quest* (New York: Crown Publishers, 1995). Magyarul: *Fáraók és királyok. A Biblia – a mítosztól a történelemig* (Debrecen: é. n. Gold Book); Pat ALEXANDER és David ALEXANDER, *The Lion Handbook to the Bible* (Oxford: Lion-Hudson Publishing, 2009), 157., 289., 319–320.; *József és Aszeneth*, ford. BOLYKI János (Kolozsvár: Koinónia, 1995), 9–42. Érdemes megjegyezni, hogy ebben a nehezen besorolható műfajú (rabbiniikus haggada vagy deuterokanonikus, missziói, vallási, szerelmi – kevert műfajú – regény?) műben, hasonlóan József bibliai történetéhez (1Móz 37,39–50 és 1Móz 41,41–45), név szerint nem említik a fáraót.

Nílus-delta védelme Egyiptom stratégiai érdekkörébe tartozott. Ez a geopolitikai helyzet – megszakításokkal bár, de – egészen Asszurbanipal (Assur-bán-apli, uralkodott Kr. e. 668–631/629?) asszír király Kr. e. 664-ben bekövetkezett egyiptomi hadjárataig tartott, amikor kifosztotta a fővárost, Thébát. Ez a több forrásból ismert dátum egyben az egyiptomi és a bibliai kronológia szinkronizációjának is egyik elfogadott kiindulópontja.³ A további abszolút kronológiai időszámítást és szinkronizációt több körülmény is nehezíti, a kánaánita/izraelita írásos és régészeti leletek viszonylagos hiánya mellett az ókori bibliai és egyiptomi időszámítási módszer, amely az ún. regnális időszámítást alkalmazta. Ez a módszer a történeti eseményeket a királyok uralkodási évéhez kapcsolta. Például ezért említik a kadesi csatát II. Ramszesz uralkodásának ötödik évében (hagyományos kronológia szerinti Kr. e. 1275).⁴ Cikkünkben a történeti eseményeken túlmenően abszolút kronológiai szempontból is elemezzük az egyik-másik fontos szinkronizációs pontot,⁵ az ószövetségi Sisák fáraó és a jeruzsálemi templom kifosztásának a történetét (Kr. e. 925), aki ezen a néven más forrásban nem fordul elő. A zsidó állam történetében ez a zavaros időszak Salamon uralkodását követően az egyesített királyság felbomlásával, Egyiptom esetében pedig a harmadik átmeneti korról (háak, XXI–XXII. dinasztia), illetve az ezt megelőző újbirodalom utolsó dinasztiáival (XIX–XX. dinasztia) eshet egybe. Az óriási irodalmi háttérrel rendelkező tudományos kutatási anyag eddig két-három fáraóval próbálta azonosítani a bibliai Sisákot. A ma is általánosabban elfogadott, korábbi kronológiai érvelés Kitchen hagyományos kronológiája alapján⁶ – néha elismerve az ellentmondásokat is⁷ – a XXII. dinasztia első fáraójával, I. Sosenkkel azonosítja a bibliai Sisákot.

Először az ószövetségi Királyok könyve és a Krónikák könyve Sisák fáraóra vonatkozó részeit, azaz a történeti eseményeket tekintjük át. Ezt követően a má-

³ ROHL, *A Test of Time...*, 21–56.

⁴ ROHL, *A Test of Time...*, 21–56.

⁵ A hagyományos egyiptomi kronológia további sarokpontjaival, az Ebers-naptárral és a II. Ramszesz korabeli Leiden-papirusz lunáris adataival (egyébként sem a hákra vonatkoznak) nem tudunk foglalkozni, mivel cikkünk tárgya a Sisák/Sosenk probléma, de nem lehet célja az egyiptomi kronológia teljes körű kritikai tárgyalása, már terjedelmi korlátok miatt sem. A radiokarbonos kormeghatározás alkalmazásáról azonban röviden szólunk a későbbiekben.

⁶ Kenneth A. KITCHEN, *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 B.C.)* (Warminster: Aris and Phillips, 31996), 608.

⁷ „Bubastite Portal”, Wikipédia, letöltve: 2020. szeptember 3., https://en.wikipedia.org/wiki/Bubastite_Portal, „Shoshenq I”, Wikipédia, letöltve: 2020. szeptember 3., <https://en.wikipedia.org/wiki/ShoshenqI>.

sik írásos forrást, I. Sosenk (Hedzsheperré-szetepenré, Kr. e. 945–924, más magyar írásmód szerint Sesonk) fáraó karnaki (Luxor mellett) győzelmi reliefjét és a megiddói (Izrael) töredékét ismertetjük,⁸ majd a két forrást tartalmi szempontból kritikailag elemezve megvizsgáljuk az eddig publikált többi azonosítási lehetőséget is.⁹

A tanulmány célja egy, az elfogadottól eltérő, de részben vagy egészben több kutató által is képviselt álláspont ismertetése, illetve tényszerű ütköztetése a hivatalosan elfogadott nézőponttal. Ez az álláspont azonban mégis megfontolandó és elgondolkodtató érveket tartalmaz, és új történeti környezetbe helyezi a kérdéses bibliai elbeszélést is.

Különös kultúrtörténeti érdekessége a tágabb témának, hogy a polihisztor fizikus, Sir Isaac Newton a kronológia egyik első szakértője is volt, és a hieroglif írás megfejtése (1822) előtt közel száz évvel foglalkozott a bibliai Sisák fáraó azonosításával a *The Chronology of Ancient Kingdoms Amended* (1728) című posztumusz megjelent művében.¹⁰

Az ószövetségi Sisák fáraó

A bibliai alaptörténetben a Királyok könyve és a Krónikák könyve szerint Roboám (Kr. e. 931–913), Júda királya uralkodásának ötödik évében Sisák fáraó *Jeruzsálem* (kiemelés tőlem, a későbbiekben ezt külön nem jelöljük a saját és idézett bibliai vagy más szövegben) ellen vonult: „Sisák, Egyiptom királya tehát fel-

⁸ Az alábbi munkák alapján: ROHL, *A Test of Time...*, 125–134., „Bubastite Portal”, „Shoshenq I” – Wikipédia, „Shoshenq Megiddo fragment”, Center for Online Judaic Research, letöltve: 2020. szeptember 3., http://cojs.org/shoshenq_megiddo_fragment/. A sérült megiddói töredék tartalmazza Sosenk nevét, de bővebb felvilágosítást (a régészeti feltárás adatai hiányosak) nem ad. Feltehető, hogy a fáraó kapcsolatba került a várossal, amelyet a karnaki városlista támaszt alá, ahol Megiddó szintén szerepel

⁹ ROHL, *A Test of Time...*, 125–134., 145–151., 155–177., 360–361., 367.; Eve ENGEL-BRIGHT, „The Biblical Shishak was Heqakheperre Sheshonk II/a”, Academia.edu, letöltve: 2020. szeptember 3., https://www.academia.edu/1867872/Biblical_Shishak_was_Heqakheperre_Sheshonk_IIa; T. Leiland SAGRILLO, „Shoshenq I and biblical Šīšaḳ: A philological defense of their traditional equation”, in *Solomon and Shishak: Current perspectives from archaeology, epigraphy, history and chronology: Proceedings of the third BICANE colloquium held at Sidney Sussex College, Cambridge 26–27 March, 2011*, szerk. Peter JAMES, Peter Gert VAN DER VEEN, Robert M. PORTER (Oxford: Archaeopress, 2015), 61–81., letöltve: 2020. szeptember 3., <https://www.centuries.co.uk/bar-2732-v2.pdf>; Ronald WALLENFELS, „Shishak and Shoshenq: A Disambiguation”, *Journal of the American Oriental Society* 139, 2. sz. (2019): 487–500.

¹⁰ ROHL, *A Test of Time...*, 390.

vonult *Jeruzsálem* ellen, és elvitte az Úr templomának a kincseit meg a királyi palota kincseit, mindent elvitt. Még a kerek aranypajzsokat is elvitte, amelyeket Salamon csináltatott.” (2Krón 12,9)¹¹

Ezt a leírást néhol összefüggésbe hozták a frigyláda eltűnésével a templom belső szentélyéből, bár a szöveg erre külön nem utal,¹² hacsak a „mindent elvitt” kifejezést nem így értelmezzük. A kincsek nagyságára utalhat, hogy I. Oszorkon (Kr. e. 922–887) fáraó, I. Sosenk fia, uralkodása első négy évében állítólag 383 tonna aranyat és ezüstöt adományozott egyiptomi templomoknak.¹³

Sisák fáraó története valójában Salamon uralkodásáig nyúlik vissza, amikor Jeroboám (Kr. e. 931–910), Nebát fia fenyegette Salamon uralmát: „Salamon meg akarta öletni Jeroboámot, Jeroboám azonban [...] Egyiptomba menekült Sisákhoz, Egyiptom királyához. Ott is maradt Egyiptomban Salamon haláláig.” (1Kir 11,40)

A Biblia leírása szerint Sisák hozzáadta Jeroboámhoz saját felesége nővérét (a Septuaginta név szerint is megemlíti, hogy Tekemina nővére Ano¹⁴ volt). Salamon halálát (Kr. e. 930) követően Jeroboám visszatért *Izraelbe* és a tíz északi törzs¹⁵ őt választotta királynak. Jeroboám Sikemben alapított új fővárost, és új kultikus helyeket is létrehozott (Bél-Él és Dán), ahol nem lévita papokat alkalmazott.¹⁶ Mindeközben Roboám *Jeruzsálemben és Júdában* (a korábbi egységes királyság déli részén) uralkodott:

¹¹ A bibliai idézeteket a Magyar Biblia Tanács fordítása alapján adjuk. Letöltve: 2020. szeptember 3., <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/KalvinK-biblia-a-magyar-biblia-tanacs>.

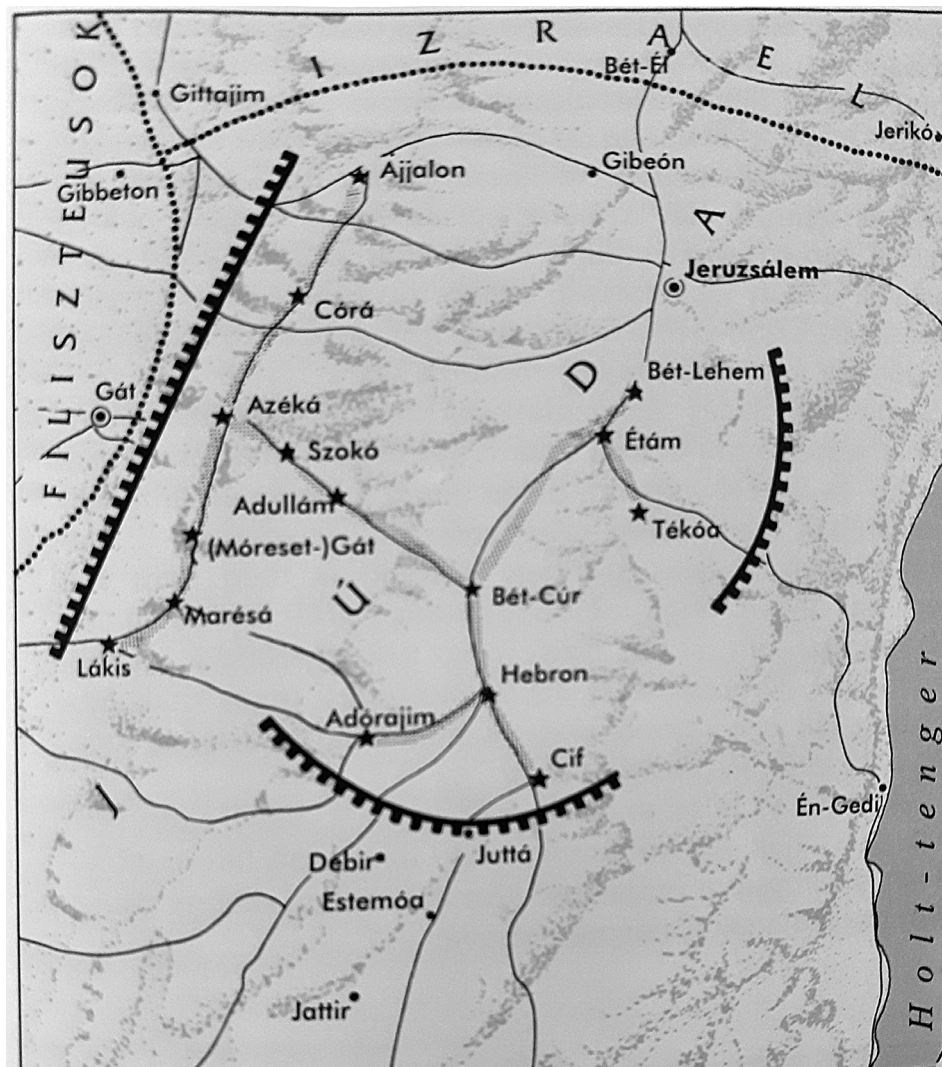
¹² Eric H. CLINE, *Éden és Exodus. Bibliai rejtélyek nyomában*, ford. BENKE László (Budapest: Geographia Kiadó, 2010), 121–153.

¹³ „Bubastite Portal”

¹⁴ 1 Kings 12:24e, *New English Translation of the Septuagint*, letöltve: 2020. szeptember 3., <http://ccat.sas.upenn.edu/nets/edition/11-3reigns-nets.pdf>

¹⁵ Kivétel volt Benjámín törzse Jeruzsálem környékén (2Krón 11,5–12).

¹⁶ ROHL, *A Test of Time...*, 125–134.; *Bibliai Atlasz*, szerk. Yohanan AHARONI és Michael AVI-YONAH (Jeruzsálem–Budapest: Carta – Szent Pál Akadémia, 1999), 90–91. Az atlasz térképet közöl a megerősített júdai városokról és I. Sosenk fáraó (nehezen érthető, de Sisák nevét nem is említi meg) hadjáratáról. Bár elismeri a júdai dombvidéken lévő városok hiányát a karnaki listából, de a Negeb-sivatagban (Júdatól délre) és a Jordán-völgyben való hadjáratot a karavánutak ellenőrzésével magyarázza. Gibeon nevének a karnaki listában való előfordulása alapján feltételezi, hogy Sosenk innen sarcolta meg a közeli (15 km) Jeruzsálemet (1. ábra). A térkép szerint a hadjárat valószínűleg érinthette az új izraeli székhelyet, Sikemet, majd Adam[oh] érintésével a transzjordán vidéken át Penuélt is. Az Ószövetség beszámol az új izraeli székhelyekről: „Jeroboám pedig megépítette Sikemet és onnét kimenvén megépítette Penuélt.” (1Kir 12,25).

1. ábra

„És elment Jeroboám Sikembe, mert Sikembe gyűlt fel egész *Izrael*, hogy királlyá tegyék őt.” (1Kir 12,1) „Roboám *Jeruzsálemben* lakott és egyes városokat erődítményekké épített ki *Júdában*. Így építette ki Betlehemet [... további 12 város/erőd felsorolása] Ajjalont és Hebront. [...] Így lett az övé *Júda* és Benjámín.” (2Krón 11,5–12)

Fontos hangsúlyozni a későbbiek értelmezése szempontjából, hogy kizárólag *júdai* erődök megerősítéséről van szó. Sőt, az erődvonalat Júda déli (a Negeb-sivatag felé) és nyugati (a filiszteus tengerpart felé) néző oldalán találjuk meg.

Épp az ellenkezőjét várnánk, az északi, *Izraellel* határos vonal megerősítését. Ezek szerint Roboám délről, azaz Egyiptom felől várta a támadást? A választ a Krónikák 2. könyvében meg is találjuk:

„Roboám király ötödik évében fölvonult Sisák, Egyiptom királya *Jeruzsálem* ellen, mert hűtlenné váltak az Úrhoz. [...] Elfoglalta *Júda* megerősített városait és *Jeruzsálem* alá érkezett.” (2Krón 12,2–4)

Az ószövetség történet szerzője itt is (más esetekhez hasonlóan) az Úr büntetéseként jeleníti meg az idegen hódítást a kettészakadt államban, de a Biblia Sisák király kapcsán csak *Júda és Jeruzsálem* egyiptomi meghódítását említi.

I. Sosenk karnaki győzelmi relíeje és Champollion megfejtésének ellentmondásai

Champollion hat évvel a hieroglif írás megfejtése után, 1828-ban érkezett Egyiptomba és röviddel hazatérése után (1832) meghalt. Egyiptomi leveleiben számol be felfedezéseiről.¹⁷ A karnaki Amon-templom bubasztiszi kapujánál talált győzelmi relíe 29. pozíciójában „Jadhamelek” (y-w-d-h-m-l-k) nevet olvasta a francia tudós.

Mivel ez nem illett a városok listájába, a Iouda-ha-malek, a Júda (héberül Yehud) királysága (ha-malacuth) fordítás született. Innen már csak egy lépés volt feltételezni, hogy I. Sosenk meghódította Júdát, bár a városlistán szinte kizárólag izraeli (tehát nem júdai) városok nevei szerepeltek – Ajjalon kivételével, amely a bibliai Roboám király júdai megerősített erődjének listáján is szerepel. (Lásd korábban és 1. ábra.)

Maga Champollion egyiptomi leveleiben igazoltnak véli állítását: „The identity that we established between the Egyptian Sheschonk [...] or Shishak of the Bible, is confirmed in the most satisfactory manner.”¹⁸ Később (már 1888-ban) más olvasata is született a kérdéses névnek (Yad Hemmelek = Hand of the

¹⁷ Ld. „Bubastite Portal”, illetve Jean-François CHAMPOLLION, *Lettres écrites d’Égypte et de Nubie en 1828 et 1829*, Nouvelle édition, (Paris: Didier et Ce, 1868).

¹⁸ CHAMPOLLION, *Lettres écrites...*, Champollion eredeti, franciából angolra fordított szövegét idéztük, amelynek magyar fordítása: „...az általunk felállított tétel, az egyiptomi Sheschonk [...] a bibliai Sisákkal való azonosítása minden tekintetben igazolható.” (Fordítás a szerzőtől, Ádám L. Attilától. Ha nem jelezzük külön, a fordítások máshol is a szerzőtől származnak.)

2. ábra

King értelemben).¹⁹ Ettől függetlenül Champollion értelmezését nemigen vonták kétségbe, a fordítást még igen, de Júda meghódítását és I. Sosenk a bibliai Sisákkal való azonosítását nem.²⁰ Talán tudománytörténeti közhely, de az egyptológia kapcsán is igaz Benedek István találó megállapítása: „Túlzott hitele van a leírt szónak, mágikus hitele. Az alapos kételkedés nem szkepszis, csak indokolt

¹⁹ ROHL, *A Test of Time...*, 125–134., illetve „Bubastite Portal”.

²⁰ Lásd: ROHL, *A Test of Time...*, 125–134., ALEXANDER and ALEXANDER, *The Lion Handbook...*, 157., 289., 319–320.; „Bubastite Portal”; „Shosenq I.”; AHARONI és AVI-YONAH, szerk., *Bibliai Atlasz*.

óvatosság.”²¹ Bár Sosenk karnaki győzelmi sztéléjén olvasható *izraeli* városlistája és a bibliai Sisák fáraó a jeruzsálemi Jahve-templom kirablásáról szóló történetének ellentmondásai más okból is elég szembevethetőek. Rohl szerint a két forrás tartalmi ellentmondásai ennél sokkal súlyosabbak.²² Egyrészt a karnaki lista az *Egyiptommal szövetséges izraeli* városokat adja, nem a feltehetően megtámadott és ellenséges *Júdában* található (azaz Roboám által erősített) városokat. Másrészt Júda fővárosa, (Jeru)Salem (az írásmód utal Jeruzsálem nevének eredetére²³) fel sem tűnik a hieroglif listán. A támadás iránya megkerüli Júdát (1. ábra), nyugaton, a parti síkságon és délen, a Negeb-sivatagban nyomul előre, majd a Jordán völgyén át jut a Jezréel-völgybe és a Karmel-hegységen át jut vissza a parti síkságra.

Újabban II/a Sosenk fáraóval is azonosították Sisák fáraót, bizarrnak tűnő feltevésekre alapozva.²⁴ A múmiáján látható fejsebe arra utalhat, hogy a hadjáratból visszatérve apja, I. Sosenk reliefjébe karcoltatta a saját győzelmi listáját halála előtt. Ez a feltételezés azonban, más támogató adat hiányában, kevésbé tartható.

Az ellentmondás feloldása: I. Sosenk később hódította meg Izraelt, és Jeruzsálem meghódítója, a bibliai Sisák II. Ramszesz fáraóval azonos?

A két forrás tartalmi ellentmondásainak feloldására több megoldási próbálkozás is született. A legtöbb javaslat lényegében nem ad valós magyarázatot az ellentmondásokra. Például feltételezik, hogy a karnaki feliratról eltűnhetett Jeruzsálem neve (a felirat bizonyos sorai valóban roncsoltak, de nem ott, ahol a listában Jeruzsálemnek következnie kellene a felsorolásban) vagy kétségbe vonják a felirat valódiságát, és egy régebbi lista átvételével vádolják meg I. Sosenket.²⁵ Má-

²¹ BENEDEK István, *Bolond világ* (Budapest: Magvető, 1969), 6–7. Dr. Benedek István orvos-pszichiáter egyiptomi orvostörténettel is foglalkozott, de itt tudománytörténeti meglátását idéztük.

²² ROHL, *A Test of Time...*, 125–134.

²³ A név eredetét lásd később. Jeruzsálem a monarchia korában mintegy 60 hektár területen feküdt (a Biblia „nagy városként” említi: Jer 22,8). Összehasonlítva: Ninive 720 hektáron terült el. Lásd: Gabriel BARKAY, „Dávidtól Salamon templomának lerombolásáig”, *Múlt és Jövő* III. (új folyam), 2. sz. (1992): 15–22., 22.

²⁴ ENGELBRIGHT, *The Biblical Shishak...*

²⁵ Lásd: ROHL, *A Test of Time...*, 125–134.; „Shoshenq I.”; Yigal LEVIN, „Did Pharaoh Sheshonq attack Jerusalem?”, *Biblical Archaeology Review* (BAR) 38. évf., 4. sz. (2012): 42–52. A *Biblical Archaeology Review* online archívumában is elérhető (<https://www.baslibrary.org/biblical-archaeology-review/38/4/5>) cikkre hivatkozva a *Biblical Archae-*

sok felvetik (elsősorban az izraeli régész, Israel Finkelstein) annak a lehetőségét is, hogy a hadjárat nem Júda és Izrael ellen irányult, hanem valójában a tengerparton és a völgyekben levő (még) kánaánita (az izraeliták bevándorlása előtti) városok ellen (feltehetően ezért hiányozhat a karnaki listából Jeruzsálem, valamint a két király, Jeroboám és Roboám és királyságaik neve is).²⁶ Ez utóbbi elmélet viszont inkább a Sosenk/Sisák megfeleltetés ellen szól, sőt megkérdőjelezi a monarchikus állam datálását is.

A probléma vázolt ellentmondásain túl a legérdekesebb azonban Rohl érvelése,²⁷ amelyben I. Sosenk fáraó hadjárata kapcsán új kronológiai megközelítést és szinkronizációt ajánl a bibliai és egyiptomi időrendben. Rohl többféle kronológiai igazolása közül itt csak kettőt ismertetünk, kissé leegyszerűsítve. Az új kronológia részben I. Sosenk utódja (fia), a jeruzsálemi templom kincsei kapcsán már említett I. Oszorkon egyiptomi fáraó Búbloszban (Fönícia) talált mellszobrára (az uralkodó neve hieroglif feliratként szerepel) vésett föníciai fogadalmi szövegen alapul, amely Elibaal búbloszi királyt (Jehimilk fiát) említi (lásd később: KAI 6). Mivel ilyen fáraószobrot az uralkodó életében szoktak felajánlani (valószínűleg I. Oszorkon küldhette Elibaalnak), erősen valószínűsíthető, hogy I. Oszorkon kortársa volt a föníciai királynak, Elibaalnak. Újabb lépcső a genealógiában, hogy Jehimilk unokája, Sipitbaal (uralkodásának pontos dátuma nem ismert) viszont felbukkan egy asszír szövegben, amely az asszír királylista uralkodója, III. Tiglat-Piléser (más néven Tukulti-apil-Ésarra, Kr. e. 745–727) alapján Kr. e. 738-ra tehető:

„Nekem [Tiglat-Pilésernek] adót [fizetett] Búblosz királya, Szibittibael [...] Júdea királya, Joáház [...]”

logy Staff névvel jegyzett, Levin cikkének címét viselő írás a Sosenk/Sisák azonosságot/szinkronizációt fontosnak tartja több lehetséges szempontból is: (1) ez a legkorábbi bibliai esemény, amelyet Biblián kívüli forrás is alátámaszt, és (2) segít Salamon és Dávid uralkodásának datálásában. Másrészt kiemeli, hogy a karnaki lista nem említi Jeruzsálemet, de I. Sosenk *júdai* hadjáratáról beszél, Megiddót is beleértve. Megiddó (ma Tell el-Muteszellig) földrajzilag *nem a bibliai értelemben vett Júdában* található (1. ábra). („Did Pharaoh Sheshonq Attack Jerusalem?”, *Biblical Archaeology*, 2020. július 5., letöltve: 2020. szeptember 3., [https:// www.biblicalarchaeology.org/daily/biblical-topics/hebrew-bible/did-pharaoh-sheshonq-attack-jerusalem/](https://www.biblicalarchaeology.org/daily/biblical-topics/hebrew-bible/did-pharaoh-sheshonq-attack-jerusalem/))

²⁶ LEVIN, „Did Pharaoh Sheshonq... Mint Levin kissé ironikusan megjegyzi, I. Sosenk perdöntő megiddói töredékével kapcsolatban, ha gondosabb lett volna az 1925-ös ásatás, tudnánk, hogy az V. izraelita vagy a VI. kánaánita rétegből került-e elő.

²⁷ ROHL, *A Test of Time...*, 145–151., 360–61.

Ebből az adatból kikövetkeztethető I. Sosenk uralkodási ideje (Kr. e. 808 körül).²⁸ Mint Rohl megjegyzi,²⁹ Wallenfels már korábban hasonló következtetésre jutott a feliratokban szereplő uralkodókra vonatkozóan.³⁰ Ez azonban pontosítást igényel, mert Wallenfels 1983-ban³¹ publikált cikke (amire Rohl hivatkozik) és amit tárgyalt 2019-ben is,³² részben egy másik búbloszi király, Ahiram szarkofágján lévő föníciai feliratra (KAI 1) vonatkozik. Ezt a feliratot datálta a szarkofággal egykorúnak és a jelenleg is elfogadottnál (Kr. e. 1000 körül) korábbinak Wallenfels,³³ a már korábban leírt É-szíriai művészettörténeti párhuzamokon túlmenően, filológiai és paleográfiai adatok alapján a Kr. e. IX–VIII. század fordulójára. Ahiram maga nem szerepel királyként a feliraton, csak a fia, aki a szarkofágot csináltatta az apjának. A fiú, a feltételezett első búbloszi király nevének olvasata vita tárgya,³⁴ de kérdéses, hogy mennyiben van párhuzamban a búbloszi királylistával.³⁵ Az Ahiram felirathoz hasonló, másik négy különböző (KAI 4–7) felirat további (búbloszi) királyokat említ. Ezek közül a mészkőtömbbe vésett KAI 7 Sipitbaalra, apjára, Elibaalra és nagyapjára, Jehimilkre vonatkozik. A már Rohl által is felsorolt, I. Oszorkon fáraó mellszobrán található KAI 6 felirat Elibaalt (Jehimilk fiát) említi (lásd előbb). A KAI 5 felirat Abibaalt nevezi meg (olvasható genealógia nélkül), és ezen I. Sosenk fáraó neve is szerepel. A KAI 4 felirat Jehimilkre vonatkozik. Ezek alapján már Wallenfels is megkérdőjelezte a

²⁸ David ROHL, *Pillars of the New Chronology*, 2012. szeptember 13., letöltve: 2020. szeptember 3., <http://davidrohl.blogspot.com/>

²⁹ ROHL, *A Test of Time...*, 360–61.

³⁰ Ronald WALLENFELS, „Redating the Byblian Inscriptions”, *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 15. évf., 1. sz. (1983): 79–118.

³¹ WALLENFELS, „Redating the Byblian Inscriptions...”, 84–89.

³² WALLENFELS, „Shishak and Shoshenq...”.

³³ WALLENFELS, „Redating the Byblian Inscriptions...”, 84–89., Uó, „Shishak and Shoshenq...”.

³⁴ Reinhard G. LEHMANN, „Wer war Ahirōms Sohn (KAI 1:1)? Eine kalligraphisch-prosopographische Annäherung an eine epigraphisch offene Frage”, in *Neue Beiträge zur Semitistik, Fünftes Treffen der Arbeitsgemeinschaft Semitistik in der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft vom 15.–17. Februar 2012 an der Universität Basel (AOAT 425)*, szerk. Viktor GOLINETS, Hanna JENNI, Hans-Peter MATHYS és Samuel SARASIN, (Münster: Ugarit-Verlag, 2015), 163–180. A felirat olvasata: „A coffin made it [Pil]sibaal, son of Ahirōm, king of Byblos, for Ahirōm, his father...” A korábbi, Ithobaal olvasat téves lehet (Ithobaal néven türoszi király is ismert).

³⁵ „Ahiram sarcophagus”, Wikipédia, letöltve: 2020. szeptember 3., https://en.wikipedia.org/wiki/Ahiram_sarcophagus.

Sosenk/Sisák azonosságát.³⁶ A hasonló nevű, Josephus Flavius és Salamon által (1Kir 5,15–26, 1Kir 9,10–14)³⁷ is említett Hiram és apja, a Rohl által Jehimilk elődjeként tárgyalt,³⁸ azonos nevű Abibaal (= Baal apja) nem bübloszi, hanem türoszi (Tyre, szintén Föníciában) királyok voltak.³⁹ Ez azonban alapjában nem érinti a bübloszi genealógiai adatok kronológiai felhasználását.

Rohl⁴⁰ több más genealógiai bizonyítékkal is szolgál. Ezek közül a legizgalmasabb a Vádi-Hammamatban felfedezett királyi építészek genealógiája (az agyagpalába vésett hielogrif feliratok igen jó állapotban maradtak meg, szemben I. Sosenk karnaki városlistájával). A hákkorszakban jellemző volt, hogy a legidősebb fiú az elhunyt atyja emlékére emlékművet állított, ahol felsorolta az őseit is. Ez azért érdemel külön figyelmet, mert itt az első építész, Hnemibré bejegyzése jól datálható kiindulási pont: I. Dareiosz (uralkodott Kr. e. 521–486/85) perzsa király uralkodásának 26. éve, ami Kr. e. 496-nak felel meg. Innen 22 generáció követhető az építészek listáján visszafelé az időben, egészen az újbirodalom koráig. Húszéves átlagos generációs időt feltételezve (más egyéb mellett vegyük figyelembe, hogy az ókorban az átlagos élettartam nem haladta meg a 30 évet), a 14. generáció visszafelé számolva Kr. e. 776-ot ad. Az ennek a generációnak megfelelő királyi építész, Haremszaf viszont azonos lehet azzal a Haremszaffal, akiről I. Sosenk fáraó uralkodása 21. évében Gebel-es-Silsilah kőbányáiban feljegyzték, hogy a karnaki bubasztiszi kapu építéséhez a homokkőtömböket fejtesse ki (az ún. 100. sztélé vágása).⁴¹ A felépült kapura vésték később a már korábban ismerttetett I. Sosenk győzelmi reliefjét. Ebből adódóan I. Sosenk karnaki győzelmi feliratának a datálása közvetlenül alátámasztható az építész genealógiai adataival. Az előbbi adatok, más bizonyítékokkal együtt azt mutatják, hogy I. Sosenk valójában nem a Kr. e. X. század végén (a hagyományos kronológia szerint Kr. e. 925), hanem jóval később, a IX. század végén, a VIII. század elején, Kr. e. 800 kö-

³⁶ WALLENFELS, „Redating the Byblian Inscriptions...”, 88. A szerző a bübloszi feliratok datálásán túl egyértelműen hangsúlyozza a karnaki felirat ellentmondásait is: „...nor is there any hint that Shoshenq I ever touched Judah at all.” („Egyáltalán nincs nyoma annak, hogy I Sosenk [hadjárata] érintette volna Júdát.”)

³⁷ Salamon a templom építéséhez kért és kapott faanyagot (cédrusfát) Föníciából. „Híram, Tírusz királya elküldte szolgálait Salamonhoz, amikor meghallotta, hogy őt kenték fel királlyá apja után, mert Híram mindig szerette Dávidot (1Kir 5,15).

³⁸ ROHL, *A Test of Time...*, 360–61.

³⁹ „Hiram I”, Wikipédia, letöltve: 2020. szeptember 3., https://en.wikipedia.org/wiki/Hiram_I.

⁴⁰ ROHL, *A Test of Time...*, 145–151.

⁴¹ Ricardo A. CAMINOS, „Gebel Es-Silsilah No. 100”, *Journal of Egyptian Archeology* 38. évf., 1. sz. (1952): 46–61.

rül uralkodott.⁴² Rohl szerint az utolsó, 23. genealógiai adat a leszármazási sorban az a Rahotep, Egyiptom vezíre, aki viszont II. Ramszesz idejére esik. Így II. Ramszesz uralkodása a X. századra kerül, ellentétben a hagyományos kronológia XIII. századi felfogásával. Mindebből az is következik, hogy Kánaán a XVIII–XIX. dinasztia korára (a késői bronzkor II. szakasza) datált régészeti anyaga valójában az egyesített királyság, Dávid és Salamon korából származik.⁴³

Az új kronológiát támogatja egy új szinkronizációs lehetőség is: Joáház uralkodása (Kr. e. 814–798) idején *Izraelt* megtámadta az arámi király, Házáél, de Izraelnek szabadítót adott az Úr. A Biblia itt idézi a korábbi bibliai történetet is, Jeroboámot mint Joáház elődjét a rossz cselekedetekben:

„Azt tette [Joáház], amit rossznak lát az Úr, követte Jeroboámnak, Nabát fiának vétkeit [...], Arám királyának kezébe adta őket. Az Úr szabadítót adott *Izraelnek*, úgyhogy kikerültek Arám hatalma alól [...].” (2Kir 13,2–5)

Izrael szabadítója Rohl⁴⁴ elgondolása szerint I. Sosenk fáraó lehetett, ami jobban egybevág a karnaki városlistával, amely Ajjalon kivételével csak izraeli városokat sorol fel, és a megiddói töredékkel.⁴⁵ Megiddó szintén nem Júdában található (1. ábra).⁴⁶ Ezek szerint I. Sosenk hadjárata nincs kapcsolatban Sisák fáraó bibliai történetével és Salamon uralkodását követően kettészakadt királyság kialakulásával.⁴⁷

A témakörnek konferenciát is szenteltek 2011-ben Cambridge-ben Salamon és Sisák címen, és a 2015-ben kiadott kötet cikkeiről 2019-ben összefoglaló jelent meg Wallenfels tollából.⁴⁸ Az alábbiakban kivonatossan ismertetünk ebből néhány előadást. Az igen találó című megnyitó előadásban – *Sisák és Sosenk: kronológiai sarokkő vagy akadály? (Shishak and Shoshenq: A Chronological Cornerstone or Stumbling-block?)*. John Bimson inkább az utóbbi lehetőség mellé állt, hangsúlyozva a bibliai történet és a karnaki relief szövege közötti ellentmondásokat és azt, hogy a megiddói töredék, bár látszólag támogatja a hagyományos felfogást, de nincs kronológiai értéke, ezért nem perdöntő. Aidan Dodson előadásában (*Shoshenq I: A Conventional(ish) View*) viszont a hagyományos kronológiát támogatta, felhozva a már korábban elhangzott találgatást, hogy I. Sosenk

⁴² ROHL, *A Test of Time...*, 145–151.

⁴³ ROHL, *A Test of Time...*, 145–151., 155–178.

⁴⁴ ROHL, *A Test of Time...*, 367.

⁴⁵ „Shoshenq Megiddo fragment”

⁴⁶ „Megiddo”, Wikipédia, letöltve: 2020. szeptember 3., <https://hu.wikipedia.org/wiki/Megiddo/>

⁴⁷ ROHL, *A Test of Time...*, 367.

⁴⁸ WALLENFELS, „Shishak and Shoshenq...”

több hadjáratot is vezethetett ebbe az irányba, és Jeruzsálem neve azért hiányzik a listáról, mert halála előtt már nem volt idő ezt felvésetni. Leiland Sagrillo filológiai érvek alapján szintén a hagyományos kronológiát vette védelmébe.⁴⁹ A Sisák (hieroglif s-s-k, héber šišaq) név származtatását a Sosenkból (s-s-n-k) valószínűsíti (szemben a Ramszeszekkel) transliteráció⁵⁰ útján. A bonyolult probléma nehézsége, hogy az eredetileg líbiai eredetű Sosenk fáraó neve nehezen írható át egyiptomi vagy sémi nyelvre a nazális (gyenge) n hiánya miatt.⁵¹ Egy másik filológiai cikk (Peter van der Veen) viszont II., illetve III. Ramszesz mellett érvelt az egyiptomi *sysw*, *ssw* és a héber *šyšq* megfeleltetése alapján.

Rohl korábban, 2002-ben egy másik könyvében⁵² az egyiptomi *sysw* (kiejtve feltehetően S(z)ys(z)a alakban adható meg) formát Ramszesz Palesztinában is ismert becenevének tartotta, amiből az óhéber (XIII–X. század) szóvégi *váv* jel (w) átalakulásával (később, amikor a Bibliát lejegyezték) lett *kof* (q) jellé (héber *sysq* = Sisák). A két héber írásjel alakilag igen hasonló. Egykorú cserépleteken ugyanis ezeket a feliratokat megtalálták. A *sysw* felirat feltűnik a II. Ramszesz korabeli I. Anastasi-papiruszon is, sőt III. Ramszesz esetében is.⁵³ Mindazonáltal a kronológiai és régészeti bizonyítékok ennél perdöntőbbnek tűnnek.⁵⁴

A konferencia más előadásai viszont a hagyományos kronológia módosításának irányába mutattak. Tíz előadás foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a bibliai Sisák fáraó azonos lehet-e a történeti egyiptomi I. Sosenk fáraóval.⁵⁵ Peter James ún. *CoD* (Centuries of Darkness) modelljének – azaz az átmenet a késő bronzkorból a vaskorba, a Kr. e. 2. évezred utolsó két évszázadában – központi hipotézise az, hogy a hagyományos kronológiai modell jelentős torzulásokat tartalmaz a hák és az újbirodalom vonatkozásában.⁵⁶ James Peter Morkottal tartott egyik előadásában (*Dead-reckoning the Start of the 22nd Dynasty: From Shoshenq*

⁴⁹ SAGRILLO, „Shoshenq I and biblical Šišaq...”.

⁵⁰ Transzliteráció: nyelvészeti fogalom, amely átírást jelent egy eltérő betűírású nyelvről betűk szerint, a hangzásra való tekintet nélkül (Magyar Etimológiai Szótár).

⁵¹ SAGRILLO, „Shoshenq I and biblical Šišaq...”.

⁵² David ROHL, *The Lost Testament: From Eden to Exile – The Five-Thousand-Year history of the People of the Bible*, (London: Century, 2002), 122–27. Magyarul: *Az elveszett testamentum Az Éden kertjétől a fogságig*, (Debrecen: Gold Book, 2002).

⁵³ ROHL, *A Test of Time...*, 155–177.; „Papyrus Anastasi I”, Wikipedia, letöltve: 2020. szeptember 3., https://en.wikipedia.org/wiki/Papyrus_Anastasi_I

⁵⁴ WALLENFELS, „Shishak and Shoshenq...”.

⁵⁵ WALLENFELS, „Shishak and Shoshenq...”.

⁵⁶ Peter JAMES, in collaboration with I. J. THORPE, Nikos KOKKINOS, Robert MORKOT and John FRANKISH, *Centuries of Darkness: A Challenge to the Conventional Chronology of Old World Archaeology*, (London: Jonathan Cape, 1991).

V back to Shoshenq I – kritizálva Kitchen kronológiáját, mind a hákperiódus hosszát, mind annak történeti kiindulópontjának hitelességét illetően – I. Sosenk fáraó későbbi uralkodása mellett érvelt (Kr. e. IX. század második fele), és ebből adódóan szintén megkérdőjelezte a bibliai Sisákkal való azonosítás lehetőségét.⁵⁷ John Bimson egy másik előadásában (*Ramesses III as Biblical Shishak? Some Notes on the Archaeological Evidence*) bonyolult régészeti kérdéseket elemzett. Nevezetesen, a III. Ramszesz uralkodása idején kimutatható késő bronzkor IIB – vaskor I átmenete harmonizálható-e a települési átrendeződéssel Izrael központi részén és Galileában. A CoD-modell ezt inkább az egyesített monarchia összeomlásával és a Salamon utáni gazdasági és politikai hanyatlással magyarázta. Peter James és Peter van der Veen előadása (*When Did Shoshenq I Campaign in Palestine?*) azt vizsgálta, hogy összefüggésbe hozható-e I. Sosenk kánaáni hadjárata a bibliai szabadítóval (2 Kir 13,1–7), a damaszkuszi király, Házáél és fia, III. Ben Hadad (Kr. e. 796–792)⁵⁸ palesztinai uralma alatt, amint erre már korábban utaltunk Rohl elmélete kapcsán.⁵⁹ Ennek pontos időbeli meghatározása azonban igen nehéz feladat. Feltehetően Kr. e. 796 előttre tehető, mivel ekkor az asszír király, III. Adadnērari (Kr. e. 810–783) megtámadta Damaszkuszt.⁶⁰

Kétségtelenül érdekes kérdést feszegetett Uwe Zerbst és Peter van der Veen cikke, a kronológia általánosabb módszertani problémáit illetően: A radiokarbon kormeghatározás helyes választ ad-e? címmel. A szerzők megállapítják, hogy még mindig jelentős a különbség a radiokarbon kormeghatározás és a történeti dátumok között, amit – többek között – Ninive kapujának összeomlásakor meghaltak csontjaiból meghatározott adatok és a történetileg meghatározható Kr. e. 612 dátum közötti jelentős eltéréssel szemléltettek.⁶¹ Azaz a módszer kronológiai értéke vitatható. Ezzel szemben máshol közölt radiokarbon kormeghatározások a hagyományos kronológiát támogatták Egyiptom vonatkozásában.⁶²

⁵⁷ WALLENFELS, „Shishak and Shoshenq...”

⁵⁸ „Ben-Hadad III”, Wikipédia, letöltve: 2020. szeptember 3., https://en.wikipedia.org/wiki/Ben-Hadad_III.

⁵⁹ ROHL, *A Test of Time...*, 367.

⁶⁰ Lásd: WALLENFELS, „Shishak and Shoshenq...”; Shuichi HASEGAWA, „Adad-nērārī III’s Fifth Year in the Saba’a Stela. Historiographical Background”, *Revue d’assyriologie et d’archéologie orientale* 102. évf., 1. sz. (2008): 89–98.

⁶¹ WALLENFELS, „Shishak and Shoshenq...”

⁶² Christopher B. RAMSEY, Michael W. DEE, Joanne M. ROWLAND, Thomas F. G. HIGHAM, Stephen A. HARRIS, Fiona BROCK és mtsai, „Radiocarbon-Based Chronology for Dynastic Egypt”, *Science* 328, 5985. sz. (2010): 1554–1557.

Rohl könyvében⁶³ azonban nemcsak I. Sosenk alakja és a hák kronológiája kerül új megvilágításba. A szerző a korábban ismertetett Sisák fáraóra vonatkozó bibliai történetet, Jeruzsálem kifosztását és Sisák alakját is új kronológiai környezetbe helyezte. Érvéle szerint II. Ramszesz a kadesi csata után három évvel (uralkodásának nyolcadik évében) megtámadta Jeruzsálemet, amely történetileg így jobban megfelel a Bibliában szereplő megerősített júdai városok listájának. Ramszesz halotti templomán, a thébai Ramesszeumban egy sarokkövön (Salemkő) lévő hielogrif felirat megfejtése valóban a júdai főváros, Salem kifosztását jelzi:

„A város, amelyet kifosztott a király a 8. évben, Salem.”⁶⁴

A (Jeru)Salem név a jeru (nyugat-sémi: alapítás) és Salem (helyi istenség) nevekből (Gen 14,18, Zsolt 76,2 és Zsid 7,1–2) született.⁶⁵ Így nem I. Sosenk, hanem II. Ramszesz vezethetett hadjáratot Roboám júdai királysága ellen. Először Newton azonosította Sisákot II. Ramszesszel a korábban már említett kronológiai művében.⁶⁶ A hadjárat beleillik a kadesi csata utáni tágabb geopolitikai képbe, mivel Szíria (Amurrú, amoriták királysága) felosztására és a békekötésre a Hettita Birodalommal csak Ramszesz uralkodásának huszonegyedik évében került sor, amit Ramszesz a hettita király, III. Hattuszilisz (uralkodott: Kr. e. 1265–1237) lányával tartott esküvője pecsételt meg. De ez már egy másik, a hagyományos kronológia szerint az egyiptomi kivonulás feltételezett fáraójával és kronológiájával kapcsolatos bibliai történet.

Összefoglalás

Jelen cikk egyiptológiában laikus szerzője valójában csak a Biblia történeti hitele mellett érvelhet, a kronológiai megfontolások útvesztőjében nehéz helyzetbe kerül. Maga Rohl ezzel kapcsolatban is kifejti álláspontját: „Vajon az Ótestamentum mítosz vagy valóságos történelem? Az egyetlen lehetséges válasz erre a kérdésre, ha megvizsgáljuk a bibliai történetet a régészeti adatok fényében, és kombináljuk ezt a civilizáció más fennmaradt írásos emlékeinek vizsgálatával,

⁶³ ROHL, *A Test of Time...*, 15–19., 155–177. Megjegyzendő, hogy a bibliai leírás is inkább illik II. Ramszesznek a kadesi csatából is ismert hadseregére: „Ezerkétszáz harci kocsi, hatvanezer lovas, megszámlálhatatlan líbiai, szukki és kúsi hadinép jött vele Egyiptomból” (2Krn 12,3). Ezek az említett területek egyiptomi fennhatóság alatt állhattak Ramszesz uralkodása alatt.

⁶⁴ ROHL, *Uo.*

⁶⁵ ROHL, *Uo.*

⁶⁶ ROHL, *Uo.*, 390.

amelyek szerepet játszhattak az adott eseményben. Nézetem szerint a bibliai elbeszélést – ugyanúgy, mint bármely más ókori dokumentumot – lehetséges valós történeti forrásként kell kezelni, amíg az ellenkezője be nem bizonyosodik.⁶⁷ A bibliai elbeszélés és a karnaki lista nyilvánvaló tárgyi és egyéb ellentmondásaira, valamint Rohl és mások által a feloldásukra tett javaslatokra részletesen utalunk a jelen cikkben. A probléma kezelésekor két kiindulópontot azonban érdemes kiemelni: 1) Az ellentmondás valószínűleg nem a két írott forrás valóságtartalmában (azaz történetiségében) keresendő, hanem abban, hogy a két forrás nem ugyanarról a történeti eseményről szól. Ha úgy kezeljük a két forrást, mint az I. Sosenk/Sisák fáraó közötti azonosság feltétlen vagy feltételezhető bizonyítékát, természetesen teljesen más következtetésekre jutunk. Mint újabb könyvében Kitchen,⁶⁸ aki bár elhatárolódik a bibliai minimalizmustól, de megerősíti korábbi nézeteit: „Nincs okunk megkérdőjelezni a héber Sisák (az ő írásmódja szerint „Shushaq”) azonosságát, a jól ismert fáraóval, I. Sosenkkel [...], akinek az uralkodása Kr. e. 945–924 közöttre tehető.” 2) A másik fontos – talán az elsónél is fontosabb – kiindulópont a két forrás ellentmondásain túlmenően, hogy I. Sosenk uralkodása a jelenleg elfogadottnál több bizonyító adat szerint is későbbre datálható. Rohl blogoldalán 2012-ben részletesen felsorolja az új kronológiát alátámasztó tizenöt érvét, ezek egyike a Sosenk/Sisák-azonosságot cáfoló tétel háromszoros bizonyítása.⁶⁹ Az egyiptomi genealógia és az asszír-babiloni királylista adatainak bevonása a bibliai-egyiptomi kronológiai szinkronizáció megalapozásába jó kiindulásnak tekinthető.

⁶⁷ ROHL, *The Lost Testament...*, 3. Az idézet Rohl könyvének bevezetőjében található: „Is the Old Testament history or myth? The only way to answer that question is to investigate the biblical stories using the archaeological evidence, combined with a study of the ancient texts of the civilisations which had a role to play in the Bible story. [...] In my view the biblical text – just like any other ancient document – should be treated as a potentially reliable historical source until it can be demonstrated to be otherwise.”

⁶⁸ Kenneth A. KITCHEN, *On the Reliability of the Old Testament*, (Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2003), 9. „There is no reason whatever to doubt the identity of the Hebrew Shushaq with the very well known Pharaoh Shoshenq I, founder of the Twenty Second Dynasty, of Libyan origin, whose reign is closely datable to circa 945-924.” A bibliai minimalizmuson a Biblia történeti hitelének megkérdőjelezését értik.

⁶⁹ ROHL, *Pillars of the New Chronology*. Mint a szerző a13. pontban kifejti: „Shoshenq I is not Shishak because (a) from the internal Egyptian evidence (genealogies) he cannot be dated earlier than 850 BC and (b), through links to statue inscriptions from Byblos, he reigned only three generations (of 21 years each) before Tiglath-pileser III (745-727 BC), i.e. 63 years + c. 745 BC = c. 808 BC. Furthermore, (c) the Shoshenq I campaign inscription in no way compares to the biblical narratives dealing with the campaign of Shishak.”

Az akadémiai tudomány gyakran látszólag tudomást sem vesz ezekről az el-
lentmondásokról, bár a nem egyiptológus olvasó számára is sok esetben elég
nyilvánvalóak. Kenneth Kitchen szerint például Rohl álláspontja „100%
nonsense”.⁷⁰ Érdekes módon Kitchen máshol kifejti, hogy a karnaki helységlista
történeti értéke, bár „minden vita felett áll” (az egyiptológusok egy kisebb része
szerint a lista nem is valódi adatokat tükröz, mint korábban utaltunk erre az ál-
láspontra is⁷¹), de megjegyzi, hogy annak „tartalma és interpretációja még to-
vábbi megfontolást és tisztázást igényel”.⁷² Eric Hornung kétségtelenül plasztiku-
sabb álláspontot képvisel: „A harmadik átmeneti korról (hák) kapcsolatban
számos bizonytalanság marad fenn, ahogy a kritikusok, mint David Rohl helye-
sen jegyzi meg, még a Kr. e. 925-ös kiindulóponti adat I. Sosenk jeruzsálemi
hadjáratára vonatkozóan sem áll szilárd alapokon.”⁷³ Amélie Kuhrt professzor
elismeri ugyan a jelenlegi kronológia problémáit, de mint kifejti, Rohl és mások
ún. igen „alacsony” kronológiára („extreme low chronology”) vonatkozó radi-
kális újradatálási tételei a „legtöbb régész és ókortörténész jelenlegi meggyőző-
dése szerint nem állnák ki a tüzetesebb vizsgálat próbáját”.⁷⁴

Az eddig felsorolt irodalmi hivatkozások közül Rohl publikációin kívül csak
néhány internetes oldal szentel nagyobb teret az új kronológiai elméletnek és

⁷⁰ Kenneth A. KITCHEN, „Egyptian interventions in the Levant in Iron Age II”, in *Symbiosis, symbolism, and the power of the past: Canaan, ancient Israel, and their neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palestina*, szerk. W. G. DEVER, 113–132., (Eisenbrauns: Seymour Gitin, 2003), 122.

⁷¹ ROHL, *A Test of Time...*, 125–134.; *Shoshenq I*; LEVIN, „Did Pharaoh Sheshonq attack Jerusalem?”

⁷² Kenneth A. KITCHEN, *The Third Intermediate Period in Egypt* (Warminster: Aris and Phillips, 1973), 432. Az idézet eredetije: „That the great topographical list of Shoshenq I at Karnak is a document of the greatest possible value for the history and nature of his campaign against Judah and Israel is now clearly established beyond all dispute, [...]. However, the composition and interpretation of the list still require further examination and clarification”. A második állítás megkérdőjelezi a hadjárat topográfiájára („campaign againsts Judah and Israel”) tett (egyébként is kérdéses) korábbi megállapítást.

⁷³ *Ancient Egyptian Chronology, Handbook of Oriental Studies I*, vol. 83., szerk. Erik HORNUNG, Rolf KRAUSS és David A. WARBURTON, (Leiden–Boston: Brill, 2006), 13. A kérdéses szövegrész: „...there remain many uncertainties in the T[hird] I[ntermediate] P[eriod], as critics such as David Rohl have rightly maintained; even our basic premise of 925 [BC] for Shoshenq’s campaign to Jerusalem is not built on solid foundations.”

⁷⁴ Amélie KUHRT, *The Ancient Near East: c. 3000-330 BC*, (London: Routledge, 1995), 14. Lásd: „...but most archaeologists and ancient historians are not at present convinced that the radical redatings proposed stand up to close examination.”

I. Sosenk fáraó bibliai Sisákként való azonosítása ellentmondásainak.⁷⁵ A korábban említett, 2011-ben tartott konferencia eredményeit utólag értékelve azonban az összefoglaló írója, Wallenfels⁷⁶ jelentős elmozdulásról számolt be 2019-ben: „a Kr. e. X. századi bibliai egyiptomi király, *Sisák*, *megkülönböztethető* (azaz nem azonos vele) *a történeti egyiptomi fáraótól, I. Sosenktól*, aki most a kronológiában *egy évszázaddal későbbre*, a Kr. e. IX. század második felébe helyeződik át.” Ez az idézett kongresszuson inkább az ókortörténészek által képviselt álláspont a hák kronológiájának felülvizsgálatát ígéri, mint korábban ezt Rohl, James és mások többször is javasolták.⁷⁷ A kérdés ugyanaz marad, mint korábban volt: mi lesz erre az egyiptológia válasza?

Ábrák jegyzéke

1. ábra. Roboám erőrendszere Júdában. Csillag jelöli az egyes erődített városokat, illetve fekete vonal a három erődláncolat irányát. I. Sosenk fáraó karnaki reliefen leírt hadjárata azonban megkerülte Júdát. Ajjalon a térkép bal felső régiójában található. Az ábra a *Bibliai Atlasz* (Budapest: Kálvin János Kiadó, 1999) térképe nyomán készült, módosítva.

2. ábra. I. Sosenk fáraó karnaki győzelmi reliefje a meghódított városok listájával. Az ábrázoláson Sosenk Felső-Egyiptom fehér koronáját viseli és a királyi buzogánnyal készül lesújtani a megkötözött foglyokra. Ez művészettörténeti szempontból bevett ábrázolásmód a győzelmi reliefeken. Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Karnak_Tempel_19.jpg, letöltve: 2020. szeptember 3.

⁷⁵ „New Chronology”, Wikipédia, letöltve: 2020. szeptember 3., [https://en.wikipedia.org/wiki/New_Chronology_\(Rohl\)](https://en.wikipedia.org/wiki/New_Chronology_(Rohl)); „David Rohl”, Wikipédia, letöltve: 2020. szeptember 3., https://en.wikipedia.org/wiki/David_Rohl; „I. Sesonk”, Wikipédia, letöltve: 2020. szeptember 3., https://hu.wikipedia.org/wiki/I._Sesonk

⁷⁶ WALLENFELS, „Shishak and Shoshenq...”, 487. Az idézett szövegrész a cikk összefoglalójában található: „testing the specific proposition that the tenth century BCE biblical Egyptian King Shishak is to be distinguished from the historical Egyptian King Shoshenq I, who is now to be situated about a century later in the latter half of the ninth century BCE.”

⁷⁷ Lásd: DAVID ROHL, „Some Chronological Conundrums of the 21st Dynasty”, *Ägypten und Levant/Egypt and the Levant*, 3 (1992): 133–141.; JAMES, *Centuries of Darkness...*